

ড. অমিতকুমার বন্দোপাধ্যায় বলেছেন —
“রবন্ধ বিষয়ের কাণ্ড, লীলিক কাণ্ড, শুধু যেও কাণ্ড, নাটকগুলু,
কবিতাগুলু প্রচুর কৃত্ত্বাদ হেমচন্দ্র আশুনিক গঙ্গার সাহিত্য বিকাশ
জগৎ স্বাধীন হয়ে আস্তে, মহাকাব্য পৌত্রেও কিন্তুও এস যদি
মুকুটন দুর্ভাগ্যের কাজে দিতে হ্য, তবে হেমচন্দ্র যে প্রতিপ
দূষী রাখেও দাঢ়েন,” (গঙ্গার সাহিত্য গচ্ছ ইতিহাস/ড. অমিত
কুমার বন্দোপাধ্যায়)

হেমচন্দ্র প্রথম কাব্য ‘চিন্তাগুণিত’, তৈরৈক বন্ধুঃ আশুস্থায়
মুমুক্ষুঃ কৃতি প্রবৃত্তি গঞ্জন লাভে। এতে মননকীলতা প্রতিফলন
কর, এখাবেও যেকি। ড. চুকুমার জেন বলেছেন ‘চিন্তাগুণিত’
বাবায়িতি প্রাপ্ত হেমচন্দ্র বাণিজ্যাল বাণিজ্য (অঞ্চল বাণিজ্য সাহিত্য
ইতিহাস/৩২-ধন্ত, ড. মুকুমার এন),

হেমচন্দ্র দ্বিতীয়কাব্যে ‘বীরবাহু কাণ্ড’, একটি কাল্পনিক কাহিনী
আবলম্বনে প্রাচীন চিনুজ্ঞাতি স্বাক্ষর প্রীতি সাচিয়ে নান্দন তৃষ্ণী রূপ
গুরুচিন্মান করেন, শুই প্রবৃত্তি সামগ্রী চেতনা আশেকো গভৈরৈ কৃতি
চেতনার প্রকরণ যেকি, বৃথানে বাণিজ্যালেও মতেই হেমচন্দ্র
স্বাক্ষর প্রীতি উন্নয়নে দিয়েছেন, তাহাকি ক্রিয়া বিবেচনা প্রাপ্তি
প্রাপ্তি নয়।

আকাবনন শুনে তৈরৈক কর, হো, আজ্ঞা-বিস্ময় প্রচুর
তত্ত্ববিন বিষয়নিয়ে কৃতি, প্রাপ্তি বিত্তাপনে উল্লেখ করা হয়েছে —
‘আকাবনন’ শুধুমান কাণ্ড, মনোগৃহীতি প্রচুর গীত
প্রযুক্তিকলকে প্রতিক্রীকৃত করাই হৈ কান্তুঃ ঐদুর্বা, দক্ষাটি কল্পনায়
বিন্দু আলেক্টু কাণ্ডি বাবায়িতি হৈকে অনিবে, কিন্তু প্রশঁসিত
আমেরোনে উল্লেখযোগ্য শুনে প্রতিচ্ছ নই,

‘চুম্বকী’ করে দিবেন্দু, ‘জিঞ্জুন কামেত্তি’ প্রহৃষ্টবৃন্দ
যাতি, শুটি শুকটি শুদক কাণ্ড, লেখক প্রাপ্তি পটজ্বিয়ায় দেখেছেন
হিন্দু পৌরাণিক আদর্শকে চুম্বকী, জুহু, কাণ্ড যিনো উল্লেখযোগ্য
নয়।

‘দ্বন্দ্ববিদ্যু’ কাণ্ডে নববুজ্জে পুকুরিয়ে ও ইতিহাস কেবল
প্রতিচ্ছ পাতুয়া হয়ে, দ্বন্দ্ববিদ্যু পুকুরিয়ে পুরুষ কৃষ্ণের
কথা অন্তর্ভুক্ত, কবিদ্বীপে পৌর মুরুপের মৰ্য আদিকীল থেকে

ମହାକାରୀ ପ୍ରକଳ୍ପ ପାଇଲା ଯାତି, ଅନ୍ତରାଜୀ ଶର୍ଷି ଦିଗନ୍ଧିରେ ଉଚ୍ଛିତ ହୁଏ,
ଅନ୍ତରାଜୀ ପାଇଲା କୋଣାର୍କୀୟରେ ହୃଦୀ ନାହାନ୍ତା ଅନ୍ତରାଜୀ ହୀନ୍
ଏହାର ଶୁଣି କହିଲେ,

ମହାକାରୀ ପୂର୍ବ ଆଲୋଚିତି ହେଲାନ୍ତି, ପ୍ରଥମ ହାତ ଦେଖିଲା
ଏହା ପ୍ରକଳ୍ପ କେବୁ ନିର୍ଦ୍ଦିତ ହୁଏ ଯୁଦ୍ଧ ଅଲାଙ୍କାର କାହାରେ ନିର୍ଦ୍ଦିତ
ବେଳ କବି ଏ କାହାର କାହାର କାହାର କାହାର କାହାର କାହାର କାହାର
ଧରେ ହେଲା; ଶୁଣାବିକ ଆଜି ବିଦିକୁ, ହୀନ୍ତି ଅନ୍ତରାଜୀ ଅନ୍ତରାଜୀ
ଥିଲେ ନିର୍ଦ୍ଦିତ ଏହା ଦେବକାରୀ ହୃଦୀ ପାଇଲାନ୍ତି ଏହା କାହାର କାହାର
ମୁଖ୍ୟମାନରେ କାହାରୀରେ, ଇନ୍ଦ୍ରଜିତ ହୃଦୀ କାହାରେ କାହାରୀ ଅଟକା
ଆଲାନ୍ତି କାହାରେ ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନାର କାହାର —

① ମହାକାରୀର ଉପଯୋଜନ ବିଭିନ୍ନ ନିର୍ମାଣ ମୌଳିକତା ହୁଏ; ତିନୀ
ବିର୍ଭବ ହୂଲନୀତି ଅନୁଯାୟୀ କାହାରେ ଅଟକି Poetic justice ଅନ୍ତରାଜୀ
ବିର୍ଭବ ହୁଏ ଅର୍ଥରେ ଧର୍ମକ୍ଷମ ପ୍ରକଳ୍ପିତ ହୃଦୀରେ ବୁଝିଲାଥ
ବିଧିପ୍ରିଲେନ — “ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ହୁଲ ନିତ୍ୟ ଅନ୍ତରାଜୀର ହୁଏ;
ଅର୍ଥରେ ଦୂର ହୁଣ୍ଡେ ଉଚନାନ୍ତ ଯଥାର୍ଥ ମହାକାରୀର ଯିମ୍ବିନ୍ଦି
ଅଳାନ୍ତିର, ସର୍ବିନ୍ଦୁ ସୁଚରାବଲୀ; ଆଲିଲି, ୨୫ ହାତ,

② ମହାକାରୀର ପରେ ଅନ୍ୟକୁ କାହାରୀରେ ହୃଦୀ ଉପକଳାଳ, ହୃଦୀ
ହୃଦୀର, ହୃଦୀର, କାନ୍ଦିଲା ପ୍ରତ୍ୱତି ଚାହିଁ ଜାପାନାର କଞ୍ଚି ପରାଜ୍ୟ
ବିନ୍ଦୁ କରନ୍ତି ଯନ୍ତ୍ରକାଳୀ ପ୍ରତ୍ୱତି ଅଟକେ ରକଳାଯ କାହୁ ହୁଏ
ପ୍ରମାଦନୀୟ,

“ଅହସ୍ତ ଯନ୍ତ୍ରକି ଗର୍ଜନ ଅନ୍ତରାଜୀ ହୁଏ —

ଦୁର୍ଗା ମୀତୁ ପ୍ରାତି ଦେଇ ହୃଦୀରେ ଅଲିଲ,

ଦୂର ଦାନ୍ତର ପରିଷିର ଲାଗି ଦେ ଦେଇ, ଦେଇ,

ଦୂରପୁଣୀର ବିଦିଲୀରାମ ପ୍ରତ୍ୱତି ଦେଇ,

ବିଧିପ୍ରିଲେନ — “ହେଲାନ୍ତ ଯାକିଠ ବନ୍ଦେଶାରୀ, କୋତୁ ଶୁଣିଲୁ
ଧାଳିର ଅନ୍ତରାଜୀ ଯାହା ହେଲା କାହିଁ ନା,” କିମ୍ବାରାଥକାନ୍ଦି
ଗଲାର — “କାନ୍ଦିଲା ଯାହା ହେଲା, ହେଲାନ୍ତ ପ୍ରତିକୁ ଅଧିକାରୀରେ
ହିନ୍ଦୁ ଅନ୍ତରାଜୀ ପ୍ରକଳ୍ପ ଅନୁଯାୟୀ ଦୁରାଜନଦ୍ଵାରା ପ୍ରତି ହେଲା
ପ୍ରାତି ଦୁରାଜନ ଅନ୍ତରାଜୀର ମାଦ୍ରାଦିର ସବ୍ରାନ୍ତ ତଥାର ହୁଲାରେ

ପତିଅଶ୍ଵନୁଷ୍ଟାତିଅକାର୍ଦ୍ଦ୍ରିୟାବଳୀ ପ୍ରମାଣିତ କାହାରେ ଉନ୍ନତି ଘଟିଥିଲା ଏବଂ
କୌଣସି କହେଲି,

ଅତ୍ୟନ୍ତ, (୨୩୮୩୨୮୫ମାର୍ଗ) ରଚନାରେ ଗଞ୍ଜାର କାହିଁ ପାଇଁ କହିଲୁ କହିଲୁ
ଶ୍ରୀମତୀ ମହାକାର୍ଯ୍ୟ ରଚନା କହେଲିଛି ଆମଙ୍କିର ଅନୁଧାନିତ ଶ୍ରୀମତୀ
ହେମାନ୍ତ, ପ୍ରମାଣିତ ନାମକ ମହାକାର୍ଯ୍ୟ ରଚନା କହେଲିଲାର, ତା ସାହୁରେ
ଅନୁମାନ ଦାସ ଚଲେ, କୁତୁହାଳିପ୍ରେରି ବିଜୟେ ରେଜାନ୍ତରେ ଶ୍ରୀମତୀ
ଆମେରିତ ମାର୍ଗକାର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଜନ କହେଲିଲାର, ତା କଥା ଅଶ୍ରୀଲାର କହା
ଯାଏ ନା, ଆଏ ଫଳ ଯାଇଲା ମାରିଅଛି ଯଦି “ମେନ୍ଦ୍ରାନ୍ତରୀତି” କାହେଲୁ
ପ୍ରମାଣିତ କୋଣେ ମହାକାର୍ଯ୍ୟ ଅଭିଭୂତ ମେନ ନିତ ହୁଏଥାଏ
ଏହି ଶ୍ରୀମତୀ ପ୍ରାଚୀ ରେଜାନ୍ତରେ ଶ୍ରୀମତୀ ହୃଦୟର କାହେଲୁ;

ରେଜାନ୍ତ ମର୍ମବିରି ଫୁଲିଛେ ପାଇଁ ଦିଯେଦେନ ବିଭିନ୍ନ
ଶୀତିକାରି ରଚନାର୍ଯ୍ୟ, ପାଇଁତା ଶୀତିକାରି ରଚନାର୍ଯ୍ୟ ଅନୁମାନିତ ଶ୍ରୀମତୀ
ହେମାନ୍ତିକାର୍ଯ୍ୟ କୋଣେ କୋଣେ କବିତାର ତାମ ମାର୍ଗକାର୍ଯ୍ୟ କହେଦେନ
ତିନି, ମାନିକିରିତେ ତାମ ଶୀତିକାରି ରଚନାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାଚୀ ରେଜାନ୍ତ କହେଦେନ
ପ୍ରମାଣିତ କହେଲୁ ଅନୁମାନିତ କହେଲୁ, ଅଧାରିତ ମୁଦ୍ରାକାଳ ପ୍ରମାଣିତ
ତାମ କବିତାର କହେଲୁ, ଯେମନ — ‘କୋତା ରାତିର’, ‘ହାତେର
ଆଜ୍ଞାମ; ଯିତ୍ର, ‘କି ଦଳ ହେ ଆମାର’, ଯାନାତାଟେ ମରକାଳ ଉନ୍ନତିର
ଅର୍ଜନ କହେଲି, ଯେମନ —

“ଯିତ୍ର କିମ୍ବଳା ହେ ଆମାର,

ପ୍ରତିଦିନ ଅନୁମାନି ଯହୁ କିମିନ ଚାଲି
ମୁଲକିତ କହିବେ ଅବଳେ,

ଆମାର ବିଭିନ୍ନ କଷେ ହେ ନାହିଁ ହେ କେ

‘ଗୁନିତ ନା ଦିଲ କାହେ ସଲେ?’ ଯିତ୍ର, କି ଦଳ ହେ ଆମାର

ଅନୁମାନିତ ହୁଏ, ପ୍ରମାଣିତ, ପ୍ରମାଣିକାରୀ ଏବଂ ସ୍ଵର୍ଗାତ୍ମକ
ପାଇଁକା ପ୍ରତିକାର ହୁଏ ଅନୁମାନିତ ପ୍ରବଳତା ତାମ କବିତାର ଅନୁମାନିତ
ମରକାଳ ନିବିତ୍ତିର ଶୁଣି କହାରେ ମାର୍ଗକାର୍ଯ୍ୟ ଅନୁମାନିତ
ମରକାଳ ନିବିତ୍ତିର ଶୁଣି କହାରେ ମରକାଳ ନିବିତ୍ତିର ଶୁଣି କହାରେ
ଏବଂ ଅନୁମାନିତ ମରକାଳ ନିବିତ୍ତିର ଶୁଣି କହାରେ ମରକାଳ
ନିବିତ୍ତିର ଶୁଣି କହାରେ,

ହେମାନ୍ତେ କବିକର୍ତ୍ତର ଅଞ୍ଚଳ ମୁଲ୍ୟାଧିନ ଏହି କମାଳାଦେ
ଯତ୍ନୀକାନ୍ତଦୟ ବାଲଚନ —

“ହେମାନ୍ତ କାଟିଲା ଆହିତେ ଓ କାହାଲିଥି ଈତିଥିଲେ
କିମ୍ବାରୀପୁ ଶୁଣୁ ଆକିଶନ; ବାନ୍ଧନ, ତିନି ଆମାରୁ ସାହୁଗୁ
ଦେଖି ଓ ଉପରେ ଉପରେ ଫେରିଛାନେ ଉପରେ କାହିଁପିଛିଲାନ
ଶୁଣନ ଅନ୍ତରୁ ଯେ ଯୁଗେ କୋଣ କବିକର୍ତ୍ତନ ନାହିଁ” [ହୃଦୟରେ
କାତ୍ରି | ଦୂରିକା ଅଙ୍ଗଳ | ଯତ୍ନୀକାନ୍ତ ଦୟା | ଆହିତେ ଦଵିଚିର୍ଯ୍ୟ]
‘ହୃଦୟରେ’ ଦୂରିକି ଦୈର୍ଘ୍ୟ ନିକୁ ଓ ଧରାବିନନ୍ଦା ଯେବେ
କାନ୍ତଦୟ ଅନ୍ତରୁ ଅନ୍ତରୁ, ଯିକେବେ କଠେ ହେମାନ୍ତେ? କୋଣେ
କୋଣେ ଜୀବିକାବିତ୍ୱ, ଶୈଦଜାପ୍ରାତି ଓ ଧରାବିନନ୍ଦା ସେବନେ
ଯେବେ ଅବନ୍ନେତି ମୁଣ୍ଡର ଏ କାଳେ ପାଠକେବେ ମିଳି
ଅର୍କ କଠେ,